

I LR TRADICIJOS TAŠA: “PILNUTINĖS DEMOKRATIJOS” KONCEPCIJA

IVADAS

Demokratija, kaip valstybinio – visuomeninio gyvenimo forma istorijoje atskirais pavidalais buvo pasireiškusi kelis kartus: Antikos laikais, Didžiosios Prancūzijos revoliucijos metu, kuriant JAV valstybę ir konstituciją. Dėl XIXa. naujai atsiradusių liberalizmo, socializmo bei konservatizmo srovių įtakos, jos svarba ir aktualumas itin išaugo, o po Pirmojo Pasaulinio karo demokratinė santvarka išvirtino net 29 pasaulio šalyse (iš 64 tuo metu pasaulyje buvusių valstybių).¹ Tuo pačiu XXa. pasižymėjo ir didžiausia konfrontacija tarp demokratinė bei nedemokratinė režimų. Dėl demokratinės sąmonės naujumo, įvairių ekonominių bei socialinių sunkumų, nacionalizmo stiprumo daugelyje tarpukario Europos valstybių, ypač jos rytinėje dalyje, naująją santvarką išstūmė įvairaus lygio diktatūriniai režimai, geriausiu atveju paneigę tik politines (autoritariniai režimai, kaip pvz. Lietuvoje), o blogiausiu ir kultūrinės bei socialines žmogaus teises ir laisves (totalitariniai režimai, kaip Vokietijoje ir SSRS).

Demokratijos sąmonės ir sampratos stiprėjimas, veikiamas visų minėtų veiksnių, sudarė sąlygas “Organinės valstybės”, galinčios užtikrinti žmogaus, kaip aukščiausios vertybės teises ir laisves visose valstybinio ir visuomeninio gyvenimo srityse, koncepcijos gimimui. Lietuvoje ši koncepcija buvo galutinai suformuluota 1936m. ir sudarė pamatą tolimesnei “Organinės valstybės”, vėliau peraugusios į “Pilnutinės demokratijos” sampratą, plėtotei.

Šio darbo tikslas – ištirti šios koncepcijos kilmę, savybes bei įtaką pokariniams “Organinės valstybės” – “Pilnutinės demokratijos” ieškojimams. Chronologiniai darbo rėmai – XXa. ketvirtas – šeštas dešimtmečiai.

Rašydamas darbą ir siekdamas užsibrėžtų tikslų naudojausi “Darbo ir bendradarbiavimo programos projektu”,² deklaracija “Į organiškiosios valstybės kūrybą”,³ taip pat publikacijomis to meto periodiniuose leidiniuose “Mažasis Židinys”,⁴ “Aidai”,⁵ “Į Laisvę”.⁶ Be to, šalia jų pasitelkiau Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politinių mokslų instituto tyrimų direktoriaus A. Jankausko 1995m. pranešimą apie Organiškos valstybės koncepcijos Lietuvoje raidą bei kūrėjus.⁷

1 A. Jankauskas, XXa. pabaigos demokratinis pasaulis // Atgimimas, 1996 05 08, nr. 18, p. 15.

2 Darbo ir bendradarbiavimo programos projektas // Rytas, 1935 06 28, nr. 145, p. 2, 5.

3 Į organiškiosios valstybės kūrybą // Naujoji Romuva, 1936 02 23, nr. 8, p. 169 – 174.

4 “Mažasis Židinys” – Lietuvių Fronto tremties leidinys, 1946 – 1948m. leistas Vokietijoje rotatoriumi. Jį redagavo J. Brazaitis, o redakcijos nariais ir aktyviais bendradarbiais buvo J. Būtėnas, J. Girmius, Z. Ivinskis ir A. Maceina.

Darbe panaudotas vienas straipsnis:

A. Maceina, Demokratinės valstybės prasmė // Mažasis Židinys, 1946, nr. 11, p. 7 – 12.

5 Darbe panaudoti straipsniai:

A. Maceina, Socialinė demokratija // Aidai, 1947, nr. 7, p. 319 – 324;

A. Maceina, Kultūrinė demokratija // Aidai, 1947, nr. 8, p. 337 – 344;

J. Girmius, Šiandieninė demokratijos krizės prasmė // Aidai, 1948, nr. 15, p. 241 – 247.

6 “Į Laisvę” – 1936m. generacijos, 1941m. rudenį susiorganizavusios į pagrindinę rezistencinę organizaciją – Lietuvių Frontą, pagrindinis laikraštis, kuriame buvo svarstomi nepriklausomos demokratinės Lietuvos valstybės pagrindai.

Vėliau jau po karo, siekiami išseivijos sąmonėje palaikyti gyvą valstybinę mintį, 1954 – 1955m. spausdino straipsnių ciklą “Į pilnutinę demokratiją”, kuria norėta pratęsti 1943 – 1944m. svarstymus apie demokratinės ateities Lietuvos sąrangą. Darbe panaudoti visi šio straipsnių ciklo straipsniai:

Valstybė ir kultūra // Į Laisvę, 1954, nr. 2 (39), p. 25 – 33;

Žmogus ir ūkis (1) // Į Laisvę, 1954, nr. 3 (40), p. 10 – 18;

Žmogus ir ūkis (2) // Į Laisvę, 1954, nr. 4 (41), p. 10 – 20;

Tauta tarp tautų // Į Laisvę, 1955, nr. 5 (42), p. 15 – 22;

Valstybė ir valdžia // Į Laisvę, 1955, nr. 6 (43), p. 9 – 16;

Valstybė ir šeima // Į Laisvę, 1955, nr. 7 (44), p. 8 – 12;

Valstybė ir demokratija // Į Laisvę, 1955, nr. 8 (45), p. 5 – 10.

7 A. Jankauskas, Organiškos valstybės koncepcija Lietuvoje: kūrėjai, raida, vertinimai (1) // Į Laisvę, 1995, nr. 122 (159), p. 57 – 68;

A. Jankauskas, Organiškos valstybės koncepcija Lietuvoje: kūrėjai, raida, vertinimai (2) // Į Laisvę, 1996, nr. 123 (160), p. 23 – 33.

“PILNUTINĖS DEMOKRATIJOS” MINTIS

1935m. birželio mėnesį “Ryte” buvo išspausdintas “Darbo ir bendradarbiavimo programos projektas”, turėjęs tapti naujos Krikščionių demokratų partijos programos pagrindu.⁸ Jame buvo deklaruotas vertybinis siekinys visuomenės sluoksnių sugyvenimą grįsti socialiniu teisingumu ir privačių bei viešųjų interesų derinimu. Pagal tai valstybės gyvenime siekiant įgyvendinti politinę, socialinę – organinę demokratiją, siekta sudaryti sąlygas bendradarbiauti visoms konfesinėms, ideologinėms, tautinėms, ekonominėms bei profesinėms grupėms, tuo užtikrinant galimybę kiekvienam piliečiui tinkamai pasireikšti ūkiniame, visuomeniniame ir valstybiniame gyvenimo lygmenyse. Politiniame šalies valdyme buvo numatyta vadovautis konstitucija, pagal kurią Seimas būtų renkamas penkeriems metams, jį suformuojant iš ne daugiau kaip 50 atstovų; Senatas – septyneriems metams, jo nariais leidžiant tapti tik gero vardo svarbias vietas kultūrinėse ar valstybinėse įstaigose užimantiems asmenims; abejoms institucijoms numatyta suteikti galią bendruose posėdžiuose septynerių metų kadencijai rinkti šalies Prezidentą.⁹

Kiek daugiau nei po pusmečio “Naujojoje Romuvoje” pasirodė politinės minties deklaracija “Į organišką valstybę kūrybą”. Jos autoriais buvo J. Ambrazevičius, P. Dielininkaitis, J. Grinius, J. Grušas, Z. Ivinskis, J. Keliuotis, A. Maceina, I. Malinauskas, P. Mantvydas, K. Pakštas, J. Pankauskas, A. Salys, I. Skrupskelis, A. Vaičiulaitis ir B. Vitkus – taigi trečiosios lietuviškos krikščioniškos kultūros kartos, orientuotos į Vakarų kultūrą ir dar kitaip, pagal J. Eretą, vadinamosios 1936m. generacijos atstovai (kaip tik dėl tais metais paskelbtos šios deklaracijos prigijęs pavadinimas). Jie buvo įsitikinę, jog vienintelis būdas sukurti platų bendradarbiavimą ir pilietinę vienybę, - tai demokratinės valstybės sąrangos nustatymas.¹⁰ Savo deklaracijoje jie toliau plėtojo savo pirmtakų – vyskupo P. Būčio, K. Pakšto (visuomenininko, Ateitininkų Federacijos vyriausiojo vado), S. Šalkauskio (lietuvių tautos ir ateitininkų ideologo, demokratinės valstybės sampratos formuotojo) – idėjas, kurių bendras bruožas – asmens nelygstamos vertės ir kultūrinės autonomijos idėjos. A. Jankausko manymu, ši deklaracija laikytina “Darbo ir bendradarbiavimo projekto” patobulintu variantu.¹¹

Lietuvoje įsitvirtinęs autoritarizmas pastarosios deklaracijos tekste buvo vadinamas “*pereinamąja mūsų valstybės gyvenimo forma, iš kurios gali išaugti lietuviška organiška valstybės santvarka*”. Pastarosios įgyvendinimą deklaracijos autoriai siejo su žmogaus kaip asmens ir kartu aukštesnio prado už visuomeninį gyvenimą ir valstybę statuso pripažinimu, suteikiant jam visuomeninio gyvenimo sprendėjo vaidmenį. Buvo teigiama, kad krašto kultūra negali būti kuriama šalia valstybės, o tik jos viduje, pripažįstant pagrindinę šios egzistencijos bei vertingumo sąlygą – kūrybos autonomiškumą. Tokiu būdu esą valstybė nepavergtų kultūrinės kūrybos savo tikslams, o atvirkščiai - taptų josios saugotoja bei skatintoja. Tuo pačiu valstybė atsisakytų ir teisės kurti savo pasaulėžiūrą, kuri tegali būti gerbiama kaip kiekvieno žmogaus prigimties ir dvasinės kūrybos reikalas, todėl kartu labai skirtingas ir įvairus. Buvo tikima, jog realizuodama ši viena aukščiausių principų – asmenybės laisvę bei laisvą kūrybą mokslinėje, meninėje, politinėje, socialinėje ir kt. srityse – valstybė įgalintų savo visuomenę natūraliai pažangai bei piliečių solidarumui.¹²

Deklaracijos autorių nuomone, nuo politinių valstybės institucijų, kurios užsiimtų daugiausia politiniais šalies reikalais, neturėtų priklausyti ideologiniai bei religiniai reikalai. Šie iš žmogiškosios asmenybės gelmių kylantys dalykai, anot jų, yra būtini besąlyginio savarankiškumo ir autonomijos. Rinkdamasis ir keisdamasis pasaulėžiūrą bei jos kelią žmogus neturįs susidurti su jokiais varžymais ar jaustis antraeilium krašto piliečiu. Kultūrinis ir ideologinis visuomenės susidiferencijavimas, pagrįstas lygiateisiškumo principu, padėtų vieningai meilei, tolerancijai bei lygiam valstybės traktavimui atsirasti. “*Kultūrinės autonomijos principas kaip tik ir yra geriausias tautos vienybės ugdytojas ir josios nesutarimų malšintojas*”. Jis turėtų atsispindėti proporcingoje valstybės paramoje įvairioms konfesinėms, kultūrinėms ir tautinėms grupėms.¹³

Profesinę, socialinę ir ekonominę veiklą deklaracijoje buvo siūloma organizuoti priklausomai nuo gyventojų praktikuojamų verslų korporatyviniu principu, turinčiu būti ne etatiniu, bet draugijiniu, išeinančiu iš krašto gyvenimo sąlygų. Šios korporacijos esą užimtų tarpininkų vaidmenį tarp atskiro individo ir valstybės, iš pastarosios ilgainiui perimdamos daugelį funkcijų. Tokiu būdu valstybei teliktų jų derinimo,

8 A. Jankauskas, *Organiškos valstybės koncepcija Lietuvoje*, p. 63.

9 *Darbo ir bendradarbiavimo programos projektas*, p. 2, 5.

10 A. Jankauskas, *Organiškos valstybės koncepcija Lietuvoje* (1), p. 61 – 62.

11 *Ten pat*, p. 58, 65, 67.

12 *Į organišką valstybę kūrybą*, p. 170 – 172.

13 *Ten pat*, p. 173 – 174.

priežiūros ir skatinimo funkcija. Tokio tipo korporatyvinė sistema autorių manymu suteiktų daugiau planingumo, geriau suderintų privačią bei viešąją iniciatyvas, pakeltų bendrąją krašto gerovę, prisidėtų prie atskirų socialinių gyventojų sluoksnių santykių pagerinimo ir apskritai suformuotų sąlygas teisingesniai gėrybių pasiskirstymui valstybėje.¹⁴

Vykdyti suvereninę tautos valdžią deklaracija skyrė Seimui, Vyriausybei ir Teismui. Parlamentą įvardindama pagrindine kiekvienos teisinės valstybės institucija, deklaracija numatė, jį rinkti pagal 1928m. Konstituciją visuotiniu, lygiu, tiesiu ir slaptu šalies piliečių balsavimu proporcinge rinkimų sistema. Taip pat siūlė praplėsti Prezidento ir vykdomosios valdžios galias, o teismams užtikrinti nepriklausomumą. Įsteigtas Administracinis Teismas esą turėtų būti įgaliotas spręsti valdžios veiksmų teisėtumą ir įstatymų atitikimą Konstitucijai.¹⁵

Taigi organiškiosios valstybės koncepcijos kūrėjais Pirmojoje Lietuvos Respublikoje tapo tautininkų sukurto autoritarinio režimo opozicija, krikščioniškosios kultūros atstovai, 1936m. generacija. Sekdami savo pirmtakais jie tęsė ir įtvirtino asmens vertės bei kultūrinės autonomijos idėjas. Dviem minėtais dokumentais jie deklaravo savo nusistatymą įgyvendinti šalyje įvairiapusę – politinę, socialinę ir kultūrinę – organinę valstybę. Periodiškai renkamos tautos atstovavimo institucijos, įskaitant ir aukščiausią valstybės įstatymų leidimo organą – autoritetinę („Darbo ir bendradarbiavimo programos projekte“ buvo siūloma Senatą sudaryti tik iš valstybėje žinomų asmenų) parlamentą, visų valdžių suskirstymas į įstatymo leidimo, jų vykdymo ir teismų (modernios politinės sistemos bruožai) garantavo demokratijos politiniame lygmenyje įgyvendinimą, pagal galių tarp jų paskirstymą orientuojantis į prezidentinės respublikos formą. Minėtų politinių institucijų atskyrimas nuo ideologinių, pasaulėžiūrinių bei religinių visuomenės gyvenimo reikalų, suteikiant jiems autonomiją, pripažino valstybės piliečiams teises ir laisves nepaisant jų priklausymo bet kokioms tautinėms, religinėms ar politinėms grupėms ir tokiu būdu užtikrino demokratiją ir kultūros srityje. Tuo tarpu į socialinę valstybės gyvenimą orientuotoms idėjoms demokratijos apibrėžimas taikytinas atsargiau. Demokratinis tikslas – užtikrinti gyventojams socialinę teisingumą – yra deklaruojamas, kartu nurodant jo siekimo būdus bei stengiantis tokiu būdu jį ir realiai įgyvendinti. Tačiau pasirinktas korporatyvinis socialinės demokratijos kūrimo modelis, sudarantis sąlygas valstybei kištis į privačią iniciatyvą, nurodyti jai veiklos formą, o taip pat bendrų gėrybių tarp visuomenės sluoksnių pasiskirstymo reguliavimas, jei galutinai ir nepaneigia, tai bent jau apriboja socialinės demokratijos termino taikymo šiems dokumentams galimybes.

DEMOKRATIJA POKARINIAME PASAULYJE

Kaip jau buvo minėta, 1936m. generacija, ketvirtajame dešimtmetyje paskelbusi demokratinės minties deklaraciją, pasireiškė kaip visuomeninis – kultūrinis sąjūdis. Prasidėjus Antrajam Pasauliniam karui ir Lietuvą okupavus sovietams, o vėliau ir naciams šie žmonės virto politiniu – rezistenciniu sąjūdžiu, 1941m. rudenį susibūrusiu į pagrindinę rezistencinę organizaciją – Lietuvių Frontą. Pasibaigus karui jie atnaujino savo „*Organiškos valstybės*“ pagrindų svarstymus Vakarų Vokietijoje, DP stovyklose.¹⁶ Svarstymų atnaujinimas buvo aktualus ir suprantamas kaip sąjungininkų pasiektos pergalės rezultatas, suteikęs papildomų svarių impulsų demokratijos pakilimui bei jos propaguojamų vertybių akcentavimui ir plėtotei visame pasaulyje.¹⁷ [Kartu tai prisidėjo ir prie to, jog lietuviškos „*Organiškos valstybės*“ koncepcijos nagrinėjimas peraugo į „*Pilnutinės demokratijos*“ koncepcijos tyrimus.

Lietuvių Fronto pradėtas leisti „Mažasis Židinys“ 1946m. konstatavo, kad demokratinės valstybės samprata tebeesanti užuomazgoje ir demokratinės valstybės teoriją vis dar reikia kurti, o siaučiantis totalitarizmas esąs akivaizdus „*pirmykštės ir tikrosios valstybinio gyvenimo prasmės tragiškas išskrypimas*“.¹⁸

J. Girnius didžiausia demokratijos tragediją ir grėsmę išvelgė jos pačios viduje. Totalitaristinės valstybės Vakaruose yra žlugusios, teigė jis, tačiau totalitarizmo dvasia – proletarinės diktatūros ilgesio forma – tebėra gyvybinga. Todėl jis nesistebėjo iš Rytų sklindančiomis klaidinančiomis teorijomis apie tai, kad Vakaruose esanti daugiau įgyvendinta politinė demokratija, o Rytuose – socialinė demokratija. Šis

---

14 Ten pat, p. 173.

15 Ten pat, p. 174.

16 A. Jankauskas, *Organiškos valstybės koncepcija Lietuvoje* (2), p. 26, 28.

17 A. Jankauskas, *XXa. pabaigos demokratinis pasaulis*, p. 15.

18 Demokratinės valstybės prasmė, p. 7, 10.

neteisingas socialinės demokratijos supratimas ir pilnutinės demokratijos nebuvimas Vakaruose, J. Girniaus manymu, yra vienas iš pavojų demokratijai.¹⁹

A. Maceina atkreipė dėmesį į tai, kad politinė demokratija esanti išgalėjusi beveik visame pasaulyje – niekam jau nėra neigiamos politinės teisės nei turtiniu, nei kilmės, nei užimamos vietos, nei kokiais nors kitais apribojimais. Todėl trūksta tik, kad demokratija išgalėtų ir socialinio bei kultūrinio gyvenimo lygmenyse. *“Ateinantieji dešimtmečiai turi būti pažymėti socialinės ir kultūrinės demokratijos ženklu. [...] Ateities gyvenimas turi būti visas demokratinis”*. A. Maceina pridėjo, kad jei tik Lietuvos valstybė vėl būtų atkurta, joje reikėtų sukurti socialinę demokratiją, kurios jokių tradicijų nėra buvę.²⁰ O kultūrinė demokratija, nors ir yra vienas svarbiausių *“pilnutinės demokratijos”* reikalavimų, yra realizuojama dar sunkiau nei socialinė.²¹

Taigi pokariniame Vakarų pasaulyje atsidūrę lietuviai demokratinės minties kūrėjai išvelgė didelę grėsmę demokratijos susidūrimu su sovietiniu totalitarizmu. Pokariniai sunkumai, ne visose gyvenimo srityse, taigi nepilnai įgyvendinta demokratija Vakarų pasaulyje, apsiribojanti daugiausia tradicinių – politinių laisvių žmonėms suteikimu, iš Rytų sklindanti propaganda apie didelius teisingumo socialinėje srityje pasiekimus, taigi socialinės demokratijos išvystymą SSRS, grėsė Vakarų demokratijoms žlugti savo pačių rankomis – nepilnai realizuota demokratija, suteikianti teisę rinkti, tačiau ne visuomet galimybę turėti – slėpė savyje pavojų demokratinio būdu valstybinę valdžią perimti nedemokratiniais režimams besiorientuojantiems į iškreiptai suvokiamą socialinę demokratiją.

POLITINĖS DEMOKRATIJOS FORMA

“Nei seimas, nei vyriausybė, nei teismas skyrium savo galia neturi prasikišti iš kitų dviejų”. Šių trijų valdžių sąveika turinti būti paremta jų galių pusiausvyra.²²

Pokariniuose svarstymuose apie politinę demokratiją valstybei buvo priskiriama pareiga užtikrinti kiekvienam žmogui teisę ne tik turėti savo nuomonę dėl valstybės uždavinių, jų vykdymo būdų, šalies institucijų sąrangos, tačiau ir įgalinti ją viešai reikšti bei demokratinio būdu vykdyti. Politinė laisvė reikalaujanti sudaryti sąlygas veikti įvairioms politinėms partijoms, kurių, tačiau, ateities Lietuvoje reikėtų kuo mažesnio skaičiaus, nes pernelyg didelis politinis susigrupavimas keltų pavojų pačiai demokratijai ir bendrajai gerovei, nukreipiant ją grupinių ar asmeninių interesų vykdymui. Buvo atkreipiamas dėmesys į tai, jog labai svarbu yra išvengti politinio susigrupavimo pasaulėžiūrinio pobūdžio, koks buvęs Pirmojoje Lietuvos Respublikoje. Pasaulėžiūriniai kiekvieno žmogaus ar grupės dalykai turi būti griežtai atskirti nuo politinio gyvenimo, pastarąjį grindžiant vien valstybės politinių, socialinių, ūkinių uždavinių formulavimo bei jų vykdymo skirtumais.²³

Kalbėdami apie rinkimus, kurių metu pareiškiama valstybės gyventojų daugumos valia, lietuviškos demokratinės minties kūrėjai teigė, jog jie privalo būti visuotiniai, laisvi, slapti, tiesioginiai ir lygūs, niekam jokiais būdais neapribojant rinkimų teisės ir pagal jokių asmens požymius neišskiriant balso svorio. Rinkimų visuotinumą turįs būti tiek balsavime, tiek ir kandidatų siūlyme, o jų periodiškumas negalįs būti per dažnas – kas mažintų šalies institucijų pastovumą bei darbo našumą, nei per retas – kas lėtintų gyvenimo pažangą. Teisingesne rinkimų sistema 1936m. generacijos atstovai laikė balsavimą už asmenis, o ne pagal sąrašus, kas, jų manymu, būtų tiesiog balsuotojo prievartavimas, sudarantis galimybes į valdžią patekti antraeiliam, rinkėjo nepageidaujamiems kandidatams.²⁴

Taigi, politiniame lygmenyje pasisakę už laisvės veikti įvairioms politinėms partijoms suteikimą, periodiškai rengiamus visuotinius bei lygiateisius rinkimus į politines valstybės institucijas, jas suskirstant į įstatymų leidimo, vykdymo ir teismų sritis, savo pokario svarstymuose lietuvių demokratinės minties kūrėjai, galima sakyti, visiškai išlaikė pagrindinius modernios politinės sistemos bei demokratijos bruožus. Tokiu būdu, dar ketvirtajame dešimtmetyje jų išsakyti politinės demokratijos principai išliko nepakitę. Šalia to jau natūraliai atsirado ir demokratijos nuostatų formavimas (arba koregavimas) atsižvelgiant į Pirmosios Lietuvos Respublikos politinio gyvenimo patyrimą, ko išdavoje buvo pasmerktas partijų organizavimasis ir

19 J. Girnius, Šiandieninė demokratijos krizės prasmė, p. 242 – 243.

20 A. Maceina, Socialinė demokratija, p. 319, 320, 324.

21 A. Maceina, Kultūrinė demokratija, p. 337.

22 Valstybė ir valdžia, p. 10, 12.

23 Ten pat, p. 13 – 14.

24 Ten pat, p. 15 – 16.

veikimas pasaulėžiūriniu principu, vietoje to siūlant jų veiklą grįsti valstybės politinių, socialinių, ūkinių klausimų sprendimu bei išvengti pasaulėžiūrinių ir politinių reikalų susiejimo.

SOCIALINĖS DEMOKRATIJOS FORMA

“Reikia rūpintis socialine teisybe dėl jos pačios. [...] Reikia [...] radikalaus visos socialinės ir ūkinės gyvenimo struktūros pasukimo kita linkme – žmogaus, o ne savinaudinio pelno linkme”, - rašė J. Girnius 1948m.25

“Ateities Lietuvoje socialinė demokratija turi apsaugoti mūsų tautą nuo tautos pajamų susitelkimo tik atskirų asmenų ar bendrovių rankose, turi įgalinti tautos pajamas pasiskirstyti per visą tautą”. Buvo pasisakoma už visų šalies gyventojų tapimą bendros valstybės ūkinės gerovės dalininkais, kadangi krašto gerovė priklausanti ne atskiriems luomams, grupėms ar šeimoms, o visiems šalies gyventojams. Todėl socialinės demokratijos uždavinys kaip tik ir esąs kaip įmanomai lygiau paskirstyti visas ūkines gėrybes tarp gyventojų.26 Socialinės demokratijos tikslas, 1936m. generacijos įsitikinimu, suvisuotinti nuosavybę taip, kad susidarytų sąlygos išnykti beturčiams, kaip kad politinėje demokratijoje išnyko beteisiai. To esą reikėtų siekti sunormuojant nuosavybės telkimą vienosė rankose, kartu jokia būdu nepaneigiant prigimtinės žmogaus teisės į nuosavybę. Vienas iš to įgyvendinimo būdų – kooperacijų skatinimas, galintis užtikrinti lygesnį kapitalo ir darbo valstybėje pasiskirstymą.27

“Klasės yra socialinio bei ūkinio gyvenimo faktas. Ir jei tų klasių negalima panaikinti, tai galima ir reikalinga jas derinti”. Todėl ūkiniuose santykiuose svarbu bent jau išnaikinti klasių kovas, jų vietoje suformuojant klasių bendradarbiavimą, galintį prisidėti prie bendros ūkinės gerovės kūrimo.28

Ateities Lietuvoje demokratinės minties kūrėjai matė į valstybės ūkio tarybą susijungusias atskirų ūkio šakų savivaldybes, turinčias lemiamo žodžio statusą Seime priimant bet kokius su socialine ar ūkio sritimis susijusius įstatymus.29 Mokesčių srityje pačiais teisingiausiais laikė tiesioginius progresyviuos pajamų mokesčius. Akcizo mokesčius pripažino tik prabangos prekėms, kiekvieno žmogaus laisvai pasirenkamoms. Būtinio naudojimo prekių apmokestinimas akcizo mokesčiu, anot jų, su socialine demokratija nėra suderinamas dėl jų naudojimo visuotinum, nepriklausančio nuo gaunamų pajamų.30

Socialinė demokratija, mąstytojų įsitikinimu, taip pat privalanti rūpintis darbo bei pakankamo laisvalaikio užtikrinimu kiekvienam žmogui, garantuoti vienodą atlyginimą vyrams ir moterims: *“Jeigu moteris yra priversta uždarbiauti, ji turi gauti tokį pat atlyginimą, kokį už tą patį darbą gauna vyras”*. Pats žmogaus darbo atlyginimas turįs būti apskaičiuojamas ne pagal darbo rankų pasiūlos – paklausos taisyklę ar pagaminamų gaminių kainą, o būti pagrįstas dirbančiojo reikalų patenkinimu, kadangi *“pačia savo prigimtimi uždarbis yra priemonė žmogui apsirūpinti pragyvenimu”*. Uždarbio turi pakakti tiek paties dirbančiojo, tiek jo šeimos reikalų patenkinimui. Dėl to visiems turi būti užtikrintas vienodas minimalus darbo atlyginimas, sąlygojamas bendriausių reikalų tenkinimo.31 *“Gausėjant šeimai, ir pajamos turi atitinkamai didėti”*, prie dirbančio tėvo pajamų pridedant socialinį šeimos priedą. Negali būti statomi namai, kuriuose šeimos gyventų susispaudusios: *“Tokie žmonių “skruzdėlynai” yra ne tik juose gyvenančių žmonių, bet ir pačios demokratijos karstai”*. Tad turi būti sudarytos sąlygos kiekvienai šeimai įsigyti nuosavą žemės sklypą bei namus.32

Pokariniuose socialinio valstybės gyvenimo svarstymuose, kaip ir nepriklausomoje Lietuvoje sudarytose *“Darbo ir bendradarbiavimo programos projekte”* bei *“Į organiškiosios valstybės kūrybą”* deklaracijose, siekiama užtikrinti demokratijos tikslo – gyventojų socialinio teisingumo – įgyvendinimą. Tačiau ir vėl tam pasiekti pasitelkiami ne visiškai grynai demokratine prasme suprantami metodai, jų skaičių ir įvairovę, be to, dar labiau padidinant. Remiantis žmogaus kaip aukščiausios vertybės suvokimu, individo poreikiai, organizuojant jo darbą, atlyginimą bei pragyvenimą, galima sakyti, iškeliami aukščiau valstybės interesų arba net ir galimybių. Valstybei priskiriama teisė suvisuotinti nuosavybę jos normavimo keliu, dirbtinis kooperacijų skatinimas, siekiant sulygtinti pripažįstamų visuomeninių klasių ekonomines galias, minimalaus darbo užmokesčio nustatymas neatsižvelgiant į rinkos sąlygas, plati socialinė parama bei globa

25 J. Girnius, Šiandieninė demokratijos krizės prasmė, p. 243.

26 Žmogus ir ūkis (1), p. 11.

27 Ten pat, p. 16 – 18.

28 Žmogus ir ūkis (2), p. 17 – 18.

29 Ten pat, p. 18 – 19.

30 Ten pat, p. 11 – 12.

31 Ten pat, p. 13 – 14.

32 Valstybė ir šeima, p. 11 – 12.

verčia visas minėtas socialinės demokratijos idėjas vertinti geriausiu atveju kaip liberalizmo socialiniuose bei ekonominiuose santykiuose atsisakymą, grindžiant jį labiau socialdemokratiniais šalies valdymo principais, o blogiausiu – kaip ėjimą link demokratijos socialiniame gyvenime ir ekonominiuose santykiuose išsižadėjimo, lygių teisių principą suvokiant kaip valstybės reguliuojamus visuomeninius santykius bei akcentuojant darbininkų klasės teises priartėti prie turtingesnių visuomenės grupių, tokiu būdu šalyje realiai įtvirtinant dalinę – ne pilną demokratiją. O šalia, tarsi kokį *Post Scriptum*, norisi pabrėžti dar ir įdomų pastebėjimą dėl lygių vyrų ir moterų galimybių minėtuose pokario svarstymuose pažymėjimo. Viena vertus juose yra nurodoma, kad vyrų ir moterų atlyginimas privalo būti lygus, tačiau kita vertus leidžiama suprasti, kad kuriamoje visuomenės gyvenimo formoje moteris visgi neturėtų dirbti.

KULTŪRINĖS DEMOKRATIJOS FORMA

1947m. A. Maceina pastebėjo, kad kultūrinė demokratija esanti dar tik priešaušryje, tačiau ji privalo būti *“išaiškinta, paskelbta ir įvykdyta, nes be jos demokratinė valstybės santvarka virsta dar didesne apgaule, negu be socialinės demokratijos”*.³³

A. Maceina nurodė kultūrinės demokratijos esmę, kuri, anot jo, glūdinti asmens pirmenybės tvarkant idėjinę valstybės gyvenimo sritį įvykdyme. Žmogus privalo turėti visišką laisvę savarankiškai pagal savo pažiūras gyventi, kurti, tvarkyti šeimą, auklėti vaikus ir t.t. Kultūroje pirmenybę valstybė turinti užleisti asmeniui, pasitenkindama vien jos priežiūros ir derinimo su kitais valstybės turiniais funkcija. Politika turi būti atpalaiduota nuo bet kokio kišimosi į pasaulėžiūrinius bei kultūrinius reikalus. Ji tiesiog nėra kompetentinga to pozityviai atlikti. Tokiu būdu esą bus išlaikytos asmens laisvės ir pirmenybė kultūros srityje, ko ir reikalaujanti demokratinės valstybės sąranga. Pasaulėžiūrinius – kultūrinius reikalus turi būti pavesta vykdyti kultūrinės srities organams bei institucijoms. Ugdymo institucijas, religiją, mokslą, meną, spaudą ir kultūrinės organizacijas tvarkyti turi kultūros savivaldybės, gaunančios tam lėšas iš valstybės, paskirstomas proporcingai aprūpinamų narių skaičiui. *“Kultūra valstybėje turi būti skirtinga sritis ir nuo politikos ir nuo socialinio gyvenimo. Ji turi tvarkytis autonomiškai. Kultūrinės savivaldybės turi galėti aprūpinti savo narių reikalus pagal jų pačių valių ir įsitikinimus”*.³⁴

Nuostata, kad valstybė negalinti spręsti bei įsakinėti kultūriniam gyvenimui, pakartota ir maždaug po dešimtmečio atsinaujinusiųose svarstymuose leidinyje *“Į Laisvę”*. Tuomet dar pabrėžta, kad neužtenka deklaruoti įsitikinimų laisvės savo piliečiams. Juos būtina leisti laisvai reikšti, kadangi kitaip tokia laisvė tereikštų *“laisvę sąžinėje, bet ne laisvą įsitikinimų praktiką gyvenime”*, kurios ir taip *“jokie išoriniai varžtai nepaliečia”*. Buvo teigiama, jog valstybė privalo sudaryti sąlygas kultūrinėms savivaldybėms susikurti ir perduoti jų kompetencijai religijos, kultūros, mokyklų reikalų tvarkymą. Kultūrinės savivaldybės kompetencija ir pagrindiniai jos organizacijos dėsniai turi būti nurodyti ateities Lietuvos konstitucijoje. Pakartotas lėšų kultūrinėms savivaldybėms skyrimo pagal jų narių skaičių principas.³⁵

Valstybė, pagal 1936m. generacijos svarstymus, taip pat negalinti kištis ir į santuokos sudarymo bei kitus su jos likimu susijusius reikalus, nors, tiesa, galinti pasilikti sau teisę reikalauti informacijos apie tai. Ne valstybės sritimi esąs ir vaikų auklėjimas. Savo nuožiūra auklėti savo vaikus – viena pagrindinių tėvų teisių. *“Tėvai yra aukščiausias savo vaikų ugdymo linkmės sprendėjas”*. O mokykla, kuri yra ne kas kita kaip šeimos ugdymo pratęsimas, pirmiausia turi veikti tėvų vardu, suteikdama jiems galimybę nuspręsti mokyklos auklėjamąją kryptį ir laikymąsi.³⁶

Demokratija kultūros srityje 1955m. taip apibūrinama: *“Demokratija glūboja visuomeninį įvairumą ir iš jo kuria darnią vienybę įvairybėje. Vietinės, profesinės, kultūrinės, konfesinės žmonių skirtybės turi rasti vietos demokratinėje valstybės santvarkoje. Tatai pasiekiami plačiai taikant savivaldą valstybės gyvenimo svarbiosioms sritims”*.³⁷

Taigi į kultūros reikalus valstybėje žvelgiama kaip į visiškai atskirtus ne tik nuo politinių, tačiau ir nuo socialinių reikalų. Nusistatymas gerbti vieną pagrindinių demokratinės valstybės bruožų – mažumų teises – akivaizdus. Valstybė suvokiama kaip sudaranti sąlygas kurtis atskiroms kultūrinėms savivaldybėms, kurios, gaudamos iš jos pajamas proporcingas savo narių skaičiui, savo žinion perimtų religijos, kultūros, švietimo, ugdymo, spaudos darbus. Valstybės kompetencijai demokratinės minties kūrėjai nepriskiria netgi mokyklų

33 A. Maceina, Kultūrinė demokratija, p. 337.

34 Ten pat, p. 340 – 344.

35 Valstybė ir kultūra, p. 27, 30 – 32.

36 Šeima – tautos ir valstybės pagrindas, p. 9 – 11.

37 Valstybė ir demokratija, p. 9.

pasaulėžiūrinio auklėjimo krypties nustatymo teisės, ir visu tuo kultūrinės demokratijos teorijoje išlaikydami dar iki Antrojo Pasaulinio karo nepriklausomoje Lietuvoje paskelbtą kultūrinės autonomijos idėją.

DEMOKRATINIS MENTALITETAS

Kalbėdami apie pačią demokratiją kaip reiškinių bei moralinę sampratą 1936m. generacijos mąstytojai jai priskyrė tikslą teisingai paskirstyti vaidmenis tarp valstybės ir žmogaus. Žmogus turįs būti tikslu, o valstybė jam tik priemone. Valstybė pagal savo kilmę privalanti tarnauti žmogui, kaip bendruomenės (pvz. šeimos ar tautos) nariui.³⁸ Demokratinės valstybės sampratos branduolys esąs liberalizmas, padedantis visuotinai įsitvirtinti nusistatymui kiekvienam piliečiui laiduoti teisę laisvai išskleisti savo asmenybę, atsisakant daugumos valios primetimo mažumai. Todėl pačiai demokratijai reikia savarankiškai mąstyti gebančių, taurios valios žmonių, kurie nesigriebtų prievartos pažiūrų išsiskyrimo atveju ir nesistengtų paneigti kito asmens laisvės.³⁹ *“Demokratija gali būti atremta tik į tam tikrą žmogaus sampratą, būtent, kad žmogus yra nelygstamai vertinga asmenybė”*.⁴⁰

“Pats savaimė parlamentarizmas dar nelaiduoja valstybės demokratiškumo. Visada lieka atvira galimybė, kad dauguma gali savo valdžią paversti mažumai prievarta ir tuo būdu demokratinę visų laisvės principą pažeisti daugumos valios beatodairine tironija”. Todėl esą nepakanka vien laiduoti teisę kiekvienam pareikšti savo valią. Parlamentui ir demokratinėms institucijoms – skirtoms laisvei saugoti – reikia aukštos moralės žmonių, nusistačiusių gerbti kiekvieno laisvės principą.⁴¹

Demokratinės minties kūrėjai nemanė, jog pakanka turėti demokratinę konstituciją su jos institucijomis, teisine kontrole (konstitucinio ar administracinio teismo forma), kad konstitucija tikrai būtų vykdoma, o demokratija egzistuotų. Bene svarbiausia viso to išsilaikymo sąlyga jie laikė visų valstybės gyventojų nuolatinį laikymąsi atitinkamai aukštame moralinės kultūros lygyje, galinčiame bekompromisiškai laiduoti gyvą demokratijos šalyje dvasią. Dėl šios dvasios – kultūrinės savimonės nevienodumo *“demokratija yra nuolatinės krizės grėsmė”*, nes ir pati *“demokratijos didybė neslypi tik parlamentarinės mašinos išgalvojime. Parlamentarinė mašina tėra toks pat įrankis, kaip ir visos kitos mašinos. Visa lemia ta dvasia, kuri jai duoda linkmę – laisvės ar prievartos”*.⁴²

Todėl demokratinėje valstybėje jokios nedemokratinės partijos ar sąjūdžiai, neigiantys demokratines žmogaus laisves negali būti toleruojami, kadangi *“kaip atskiras asmuo turi būtinojo apsigynimo teisę, taip lygiai tokią pat teisę turi ir demokratija”*.⁴³

Todėl, išvardinę visas šias priežastis demokratinės minties skleidėjai reziūmavo, jog būtina stengtis placiausias mases ne į politinio gyvenimo areną įvesti, kuriame jos jau yra, o pakelti jas į aukštesnį visuomeninės kultūros lygį, išugdant individualių asmenybių bendruomenę.⁴⁴ *“Demokratija reikalauja aukštos dvasinės kultūros”* ir todėl auklėjimas demokratijai yra vienas pagrindinių visuomeninių uždavinių, paskiriant tam visas visuomeninės pedagogikos priemones, kad tik būtų išugdytos demokratinės asmenybės. Demokratijos sąmonės krizės, asmens sampratos nuosmukis, demokratijai išauklėtų vadų stoka, visuomeninio atsakingumo jausmo sumažėjimas žlugdo demokratiją. *“Demokratija niekada nėra laimėta visam laikui. Ją reikia nuolat ir nuolat laimėti”*.⁴⁵ Nuolat yra rizikuojama ją prarasti – *“snūduriuojanti demokratija iš tiesų yra pakeliui į tironiją”*.⁴⁶

Taigi po pilnutinės demokratijos politinėje, socialinėje ir kultūrinėje srityse nubrėžimo, jos kūrėjai pastebi, kad demokratinės struktūros valstybėje įdiegimas bei išplėtimas dar jokių būdu negarantuoja paties demokratinio režimo šalyje išsilaikymo. Visus demokratiją formuojančius ir palaikančius veiksnius esą privalu gerbti bei jų laikytis, kaip žmogaus vertės išlaikymo bei realizavimo garanto, aukščiausios visuomeninės – moralinės vertybės, nes kitu atveju, pavyzdžiui demokratine forma daugumos valią primetant mažumai, demokratijos terminas netenka savo prasmės. Demokratijos, o kartu ir tolerancijos, laisvės, lygybės, solidarumo principų pripažinimas visuomenėje turįs būti visuotinis, pasiekiamas tik priartėjus prie atitinkamo visuomenės moralės lygio, kuris XXa. demokratijos sampratos kūrėjams vis dar

38 Demokratinės valstybės prasmė, p. 11.

39 J. Girmius, Šiandieninė demokratijos krizės prasmė, p. 243 – 244.

40 Valstybė ir demokratija, p. 7.

41 J. Girmius, Šiandieninė demokratijos krizės prasmė, p. 244.

42 Ten pat, p. 245.

43 Valstybė ir demokratija, p. 8 – 9.

44 J. Girmius, Šiandieninė demokratijos krizės prasmė, p. 246.

45 Valstybė ir demokratija, p. 7 – 8.

46 Demokratija ir kritika // Į Laisvę, 1955, nr. 5 (42), p. 14.

atrodė siektinas. Demokratijos santykiuose su žmogumi jie išvėlgė abipusę ryšį: demokratija suteikia žmogui plačią asmens realizacijos laisvę, tačiau tik šiuo vieninteliu būdu – žmogaus demokratinės sąmonės brandumo dėka – pati tegali išlikti.

IŠVADOS

Pirmosios Lietuvos Respublikos metais tautininkų autoritarinio režimo opozicija, organiškiosios valstybės koncepcijos kūrėjai, krikščioniškosios kultūros atstovai, dėl 1936m. deklaracijoje “Į organiškiosios valstybės kūrybą” išplėtotų asmens vertės bei kultūrinės autonomijos idėjų gavę 1936m. generacijos vardą, padėjo pagrindus po karo susikurti “*Pilnutinės demokratijos*” teorijai ir kartu sukūrė visos koncepcijos pamatus.

Deklaracijoje “Į organiškiosios valstybės kūrybą”, plėtojusioje naujos Krikščionių demokratų partijos programos pagrindo “Darbo ir bendradarbiavimo programos projekto” mintis, vyravo nusistatymas šalyje sukurti įvairiapusę – politinę, socialinę ir kultūrinę – organinę valstybę. Jos teiginius vertinant iš demokratinės valstybės sampratos pozicijų, reikia sutikti, jog demokratija politiniame ir kultūriniame lygmenyje šiuolaikine prasme tikrai būtų buvusi įgyvendinta. Tas būtų buvę pasiekta įgyvendinant nusistatymą periodiškai rengti rinkimus į politines valstybės institucijas, išlaikant modernios politinės valdymo sistemos struktūrą – politines institucijas suskirsčius į įstatymų leidžiamąją, vykdomąją bei teisumą sritis, gerbiant ir lygiai traktuojant atskirą žmogų bei mažumų grupes, užtikrinant jiems besąlyginę autonomiją kultūriniame gyvenime. Tuo tarpu demokratinis tikslas socialiniame valstybės gyvenimo lygmenyje – socialinio teisingumo žmonėms užtikrinimas – siekiamas įdiegiant korporatyvinį principą, leidžiantį valstybei kištis į privačią iniciatyvą, nurodyti jai veiklos formą, reguliuoti bendrų gėrybių tarp visuomenės sluoksnių pasiskirstymą, sumažina socialinės demokratijos termino taikymo galimybes. Tokia griežta, liberalios demokratijos neatitinkanti, socialdemokratiškuosius principus primenanti sistema galbūt buvo krikščioniškosios kultūros įtakos atspindys.

Pokariniame Vakarų pasaulyje atsidūrę tie patys lietuviai demokratinės minties kūrėjai (A. Maceina, K. Girnius) toliau plėtojo savo idėjas, dėl pokario pasaulyje išplitusių demokratijos vertybių akcentavimo įvilkdami jas į “*Pilnutinės demokratijos*” terminą. Autoritarinio tautininkų režimo, kuriam būtų galima priešpastyti savo idėjas, jau nebebuvo, tad jų kūrimas kaip tik ir buvo puoselėjamas orientuojantis į silpną bei negalutinę demokratijos išsivystymą Vakaruose, pavojų demokratijai sklindantį iš totalitaristinės SSRS, įsitvirtinusioje Rytų Europoje, o kartu ir į pasiruošimus ateities Lietuvos santvarkos diegimui.

“*Pilnutinės demokratijos*” terminą padalinę į politinės, socialinės ir kultūrinės demokratijos sritis, jie tęsė Pirmojoje Lietuvoje suformuluotos “*Organinės valstybės*” koncepcijos tradicijas, kiekvienoje šių sričių jas dar labiau pagilindami. Demokratinio režimo principai politinėje bei kultūrinėje valstybės gyvenimo sferose ir toliau buvo išlaikomi, kartu tebetęsiant iš krikščioniškojo žmogaus ir pasaulio supratimo kylančiais principais paremtus svarstymus socialinėje srityje, kas sudarė tam tikrą demokratijos socialiniame gyvenime bei ekonominiuose santykiuose išsižadėjimo vaizdą, lygių teisių principą suprantant daugiau kaip valstybės reguliuojamus visuomeninius santykius ir neturtingųjų gyventojų materialinės gerovės priartinimą prie turtingesnių visuomenės grupių, dirbtinai ribojant pastarųjų galimybes.

Kartu buvo pradėta rūpintis demokratijos jausmo visuomenėje plėtote, akcentuojant, kad pati demokratija apskritai tėra įmanoma tik esant aukštam gyventojų moralės lygiui, kuomet savitarpio santykiuose kiekvienas žmogus suvokiamas kaip besąlygiškai aukščiausia vertybė, o bendravimas grindžiamas savitarpio supratimu bei tolerancija. Todėl visose gyvenimo srityse diegiant demokratiją, buvo siūloma brandinti ir atitinkamą visuomenės mentalitetą.

Apibendrinant “*Organiškos valstybės*” koncepciją Pirmojoje Lietuvoje Respublikoje ir jos tradicijų tęsimą išsivijoje, kuomet buvo plėtojamos “*Pilnutės demokratijos*” teorijos, galima teigti, kad joms didelę įtaką darė krikščioniškas mentalitetas, neleidęs galutinai susiformuoti liberalios demokratijos principams, apimantiems visas valstybės gyvenimo sritis. Tokiu būdu lietuviškosios “*Pilnutės demokratijos*” koncepcija, vertinant ją liberalios demokratijos prasme, XXa. šeštajame dešimtmetyje dar nebuvo išbaigta.

ŠALTINIAI

1. Maceina A., Demokratinės valstybės prasmė // Mažasis Židinys, 1946, nr. 11, p. 7 – 12;
2. Maceina A., Socialinė demokratija // Aidai, 1947, nr. 7, p. 319 – 324;
3. Maceina A., Kultūrinė demokratija // Aidai, 1947, nr. 8, p. 337 – 344;

4. Girnius J., Šiandieninė demokratijos krizės prasmė // Aidai, 1948, nr. 15, p. 241 – 247;
5. Valstybė ir kultūra // Į Laisvę, 1954, nr. 2 (39), p. 25 – 33;
6. Tauta tarp tautų // Į Laisvę, 1955, nr. 5 (42), p. 15 – 22;
7. Demokratija ir kritika // Į Laisvę, 1955, nr. 5 (42), p. 14;
8. Darbo ir bendradarbiavimo programos projektas // Rytas, 1935 06 28, nr. 145, p. 2, 5;
9. Į organiškiosios valstybės kūrybą // Naujoji Romuva, 1936 02 23, nr. 8, p. 169 – 174;
10. Valstybė ir demokratija // Į Laisvę, 1955, nr. 8 (45), p. 5 – 10;
11. Valstybė ir šeima // Į Laisvę, 1955, nr. 7 (44), p. 8 – 12;
12. Valstybė ir valdžia // Į Laisvę, 1955, nr. 6 (43), p. 9 – 16;
13. Žmogus ir ūkis (1) // Į Laisvę, 1954, nr. 3 (40), p. 10 – 18;
14. Žmogus ir ūkis (2) // Į Laisvę, 1954, nr. 4 (41), p. 10 – 20.

LITERATŪRA

1. Jankauskas A., Organiškos valstybės koncepcija Lietuvoje: kūrėjai, raida, vertinimai (1) // Į Laisvę, 1995, nr. 122 (159), p. 57 – 68;
2. Jankauskas A., Organiškos valstybės koncepcija Lietuvoje: kūrėjai, raida, vertinimai (2) // Į Laisvę, 1996, nr. 123 (160), p. 23 – 33;
3. Jankauskas A., XXa. pabaigos demokratinis pasaulis // Atgimimas, 1996 05 08, nr. 18, p. 15.